

I

Єдиною більшою вулицею міста Канева котився веселий регіт.

Удова Василиха, вертаючи з ринку з порожнім кошем на руці, гнала поперед себе свого єдинака Павла, ще молодого, але знаного всім містом гультя й гульвісу. Рясна, як раптовий град, лайка сипалася на високого, як дуб, красеня велета, але відскакувала геть, як горох від стіни.

Павло, не поспішаючи, посувався вперед і тільки лагідно посміхався, кидаючи скоса лукаві погляди вправо й уліво та киваючи іноді приятелям, що їх заглядить, на добривечір.

Канівські міщани й міщанки з дітьми висипали з хат, хоч добре знали, що це за гамір, бо не раз бачили й чули це: стояли спокійно й незлобно сміялися. Від яких-будь уваг утримувалися, знаючи здавна химерну вдачу старої Василихи. Тільки пси валували слідком, але на поважній відстані й ще більш баламутили звичайний спокій тихого весняного вечора.

— Та ти ж що це, лобуряко, ані обернешся, га?.. Мати аж захрипла, приказуючи та навчаючи на розум, а тобі й за вухом не свербить?.. Гарний, поштивий синок, нічого сказати... Може, ще й смієшся собі тишком-нишком та кпиш з ньеньки?.. А матері твоїй сто сот чортів під серце!.. Хоч огризнився, стерво прокляте! Чи тобі позакладало?..

Павло спокійно йшов далі, не озираючись.

— Ой людоньки! Ой сусідоньки! Згляньтеся, на Божу ласку! Укоротить мені, старій, останнього віку мій паливода — щоб я крізь землю запалася, коли не вкоротить! Вигнався, як той дуб, а глузду ані крихти! І в кого воно таке вродилося, осоружне? І за що мене Господь покарав, сердешну, вбогу вдову, таким, сином!..

Не втерпіла Супруниха.

— А що ж там сталося? — гукнула з порога. — Украв що чи побив кого?..

— Що?! — зупинилася як стій Василиха. — Хто каже — вкрав?! А бодай ти не діждала бачити мого сина злодієм! А бодай тобі, старій печериці, язик руба став, коли таке слово на мою дитину гавкнула...

— Тю на тебе, навіжена! — замахала на Василиху Супруниха. — Питаю ж тебе тільки, чого й за віщо лаєш парубка.

— Та як же мені не лаяти, голубонько сивенька! Таж він у мене один, як серце у грудях, таж тремчу над ним, як осика над водою, як той скнара над скринєю з грошима, ночей недосипаю та пильную, щоб нічого не сталося хлопцеві... Аж гульк — під корчмою в Лейби аж курява здіймається: запорожці гуляють... Хотіла вже пройти, сплюнувши, хвороба б їм у печінки, коли дивлюсь — аж і моє золото з ними!.. Я так і охолонула... Налетіла шулікою, надавала стусанів одному, другому, вхопила дитину за руку та насилу виволокла... Смійся, смійся, дурню, з матері!.. Батько твій догулявся з ними, з отими харцизами, поки й сам подався безвісти, то вже буде з мене... Десь або вбито, або в турецькій неволі конає... А тобі зась, — чуєш?..

Павло засміявся, повернувся й пішов далі вулицею.

На майдані, коло урядового козацького будинку, стояло п'ятеро осідланих коней, а біля них, тримаючи їх за повіддя, троє запорожців. До них підійшло з урядової стайні кількоро лейстровиків і напівголосно розмовляли про щось.

Павло не чув, про що саме, але зупинився на вулиці, чекаючи матері, й з великою цікавістю розглядав пишне, кольористе вбрання січових гостей та дорогую зброю на конях. Думи вихором закрутилися в палкій юнацькій голові, й на їх легких крилах полинув молодик далеко-далеко, куди сам хотів і звідки прилетіли до Канева на своїх татарських огирах оці й ті, що він балакав з ними коло Лейбиної корчми, цяцьковані степові гості. І за неньчину лайку забув.

Та вона сама про себе нагадала борзо.

— Так і знала! Так і знала, що ні на кого, як на них, ізнову рот роззявив — на отих харцизяк із Низу!..

Павло пробудився з дум і ласкаво озирнувся на неньку, знов розпромінивши уста під молодим кучерявим усом у ясну усмішку.

— Коні які чудові, — додав.

— Ось гляньте, людоньки! — вдарила об поли руками Василиха. — Йому не неньчина гризота — йому коні на мислі та оті ледацюги січові, вигинули б до ноги, прокляті!.. Зараз мені йди додому, стерво собаче!

Павло стояв як зачарований і не рухався з місця.

— Не дивись, кажу, на них!.. Не слухаєш — то маєш, маєш!..

Рясні удари кошиком посипалися Павлові на спину. Тільки полоскотали юнака, бо він, стелювши плечима, весело зареготався, а козаки перед ґанком

залишили розмову й, сміючись, із цікавістю стежили за сценою. Горобцями позліталася дівтора з вулиці.

На ганок вийшов козацький старший, полковник, а за ним полковник і писар, січові гості. Павло звичайненько вклонився старшині.

— Чого ти репетуєш тут, бабо, на всю вулицю? — гримнув старший на Василюху. — Іншого місця не знайшла, хрін тобі в ніс?!

— Та як же не репетувати мені, прошу вельможного пана полковника, — вклонилася низенько Василюха, — коли ледащо оце моє ні за що мене, свою неньку, має й слухати не хоче? Кажу йому йти додому, а він...

— Як?! — визвірився на Павла старший вояка, й вуси та брови йому настовбурчились, а в очах мигнуло блискавкою. — Неньки не слухати?! А хрін тобі в ніс! Та ще де! В моім полку? Га?!. Таке беззаконня й гріх у моім полку?!..

— Ой Боженьку! — злякано перехрестилася Василюха. — Що ж це воно буде?!

— Ах ти ж шмаркачу жовтодзьобий! Я тебе повчу, як почитувати отця-неньку!..

Павло стояв і, погідно посміхаючись, дивився на грізного полковника.

— Та він у тебе що — блазень, що сміється, мов дурень на подзвіння?!. Хлопці! — гукнув полковник на лейстровиків. — А візьміть-но пресучого сина на стайню та всипте йому десятків зо два гарячих, щоб знав, як матір шанувати, та щоб перед старшими зуби не шкірив!..

Помітивши, що біля уряду на майдані щось коїться цікаве, з поблизьких дворів збігалися люди й цікавим півколом оточили Василюху та її неслухняного сина. Мовчали.

Зайшло сонечко за дніпрову гору й прибрало довгі передвечірні тіні, кинувши натомість на весь майдан і на всеньке місто тонкий до незримості та ніжний серпанок смутку. Полковникова постава на ганку стала ще грізнішою.

Троє лейстровиків одрізнилося від гурту й простували до Павла.

Шепотіли жінки:

— Ой лелечко!.. Тікай, Павлусю, чимдуж додому — гнатись не будуть.

Павло затявся. Він з-під лоба позирав мовчки то на полковника старого, то на лейстровиків, що, не поспішаючи дуже й ніби даючи тим йому змогу втекти, наближалися до нього. Усмішки на устах не гасив. Чекав не знати чого.

І всі чекали й мовчали, й чи від цього чекання, чи від мовчання було душно, як у спеку в хаті з зачиненими вікнами.

— Ой батечку! — нарешті очунялася Василиха й, як стояла, так і впала навколішки перед ґанком. — Ой пане полковнику! Не карайте його так тяжко! Воно ж мале... воно ж дитина, немовля сливе... воно ж помре під канчуками!..

На ґанку посміхалися клятї січовики, а полковник грізніш гукав:

— Не заважай, стара! Сама потім дякуватимеш... Ану, боржій, хлопці. Дайте йолопові добру хлосту!..

Козаки підступили до Павла:

— Ходімо!

Аніруш.

— Ти чуєш чи тобі позакладало?..

Павло й бачив, і чув, але не йшов.

— Та чого ви з ним панькаєтесь! — нетерпеливився старший. — Не хоче доброхіть, несіть на руках!..

Козаки зирнулися й раптово, як на розках, ухопили парубка попід руки, а третій пхав іззаду.

Василиха зойкнула й трохи не зомліла, та жінки підтримали, щоб не впала.

А Павло ніби в землю вріс: стояв, як укопаний слуп, та сміявся, немов не тягли, а лоскотали його.

— Оце дак немовля! — реготав на ґанку старий довговусий січовий полковник. — Таких немовлят і в матері Січі небагато — нехай мені дідько плюне межі очі, коли брешу!

— Авжеж небагато! — підтакнув, регочучи, січовий писар.

— То це в тебе така дитина, хрін тобі в ніс! — скрикнув старший, та до тих, що стояли коло коней, лейстровиків: — А ви чого гав ловите? Поможіть узяти ведмедя та всипте йому добрих півсотні!..

На поміч товаришам кинулося ще троє.

— Та що ж це, люди добрі, — отямилася врешті Василиха, — на бідну дитину цілим військом?!.

Розлюченою шулікою налетіла на напасників і товкла їх по чому попало порожнім кошиком.

Було і страшно, й весело, й люди аж за боки хапалися.

Сміявся й Павло, а далі до неньки:

— А відступіть-но, мамо, щоб не зачепило ненароком!

Він стиснув кулаки, випнув лікті й швидко повернув плечима. Лейстровики, як груші, розкотилися від нього людям під ноги. А один докотився перевертом аж до ґанку під ноги старшому та так і не підводився відразу, а тільки сидів та від несподіванки лупав очима: чи мені сниться, мовляв, чи це увіч.

Сміх ущух.

— Лепсько! Нехай мені дідько межи очі начхає, коли я брешу! — гукнув січовий полковник.

— Далєбі, лепсько! — підтакнув писар.

Та лейстровий старший був іншої думки. Отямившись від несподіванки, він так оскаженів, що аж запінився й тупав ногами та зіпав на всю горлянку несамовито:

— Щоб моїм лейстровикам та якийсь паршивий міщук завдав такого сорому й ганьби?! Рубайте його, проклятого! Шаблями його!.. Чого ж ви огинаєтесь?..

Василиха скам'яніла. Павло прогнав усміх з уст і тривожно озирнувся довкола, угледів біля ґанку стовпа з великим залізним кільцем, у два кроки стрибнув до нього, — де й вайлуватість поділася! — вхопився за вершок обома руками і, впершись ногами в землю, з усієї сили потяг до себе й вивергнув із землею, та так і став, не випускаючи його з рук і позираючи з-під лоба на козаків. Скоїлося це в одну мить, і навіть ошелешений старший не знайшовся з лайкою або якимсь наказом.

До нього підійшов полковник із Січі, вдарив легенько по плечі й промовив:

— Не йде, пане-брате, так, не йде... Еге ж — не по-лицарському це... на беззбройного молодика з шаблями.

— Та й шаблями, як бачу, його не візьмеш, — додав пан писар. — Хіба з гаківниці звелиш палити в цього тура, полковнику.

Старший ще вагався якусь хвалю, далі махнув рукою козакам своїм: дайте йому спокій, мовляв. Сам звернувся до старої:

— Ну, не іродів він у тебе син: якої шкоди накоїв!

— Ще б пак! — стара Василиха йому. — Навіщо так розтривожили дитину, що себе не пам'ятає!..

— Кинь мені зараз стовпа, хрін тобі в ніс! — гукнув до Павла. — Та йди геть під три дияволи! А ви, — до козаків, — незугарні були трохи не

десятеро впоратися з одним міщухом, то хоч стовпа знов закопайте в землю, та поглибше.

— Спасибі, вельможний пане, за ласку, — вклонилася Василиха старшому. — Ходімо, Павле, а то бач, як оті запорозькі братчики повитріщались на тебе: ще зурочать.

Довкола засміялися. Засміявся й Павло, та, зауваживши, що вже ніхто не збирається кривдити його, вверг стовпа на землю й підійшов до матері.

— Що, ледащо, не слухав матері — будеш тепер пам'ятати!.. Прощавайте...

— А постривай-но, стара! — озвався з ганку січовий полковник, — Може б, своє немовля та на Січ нам віддала? Лепський з нього буде січовик...

— Що?!. А щоб ти не діждав, — пху! — засипала Василиха, як з мішка. — Занапали вже там мого старого, волоцюги чортові, то й хлопця корт...

— Якого старого?

— Не знаєш? Мого старого... Похила Василя... Та щоб я свою дитину...

— Та стривай, не торохти так, бісова коцюба! Дай же розпитати...

— Нема про що питати!.. Ач, який розумний: батька десь убили, нехай царствує з праведними, ледащо, та й до сина підбираються... Ходім мені зараз додому, чого баньки на них вирячив?..

— То той Василь Похил твій?

— А чий же! Твій, чи що?..

— Та ж я Василя знаю як самого себе: в однім курені були. І зовсім не вбито його.

— А де ж він? Чи за двадцять літ не озвався б, якби живий був?

— Не озвався, стара, бо вже п'ятнадцятий рік у неволі турецькій.

— То відкіля ж ти знаєш, що живий він?

— Такі дуби, Василихо, як твій старий, так скоро не валяться. Дужий козарлюга був.

— Чом же ви не визволите його? Похваляєтеся ж по корчмах, що б'єтеся з турками за віру та щоб невольників визволяти...

— І визволяли, не раз визволяли, а Василя між ними не було. Я так гадаю, чи не в Синоді він у якогось баші на роботі або на галері...

Павло не втерпів.

— То татко живий, мамо? У неволі?.. Пустіть мене з ними, мамо...

— Що?! — визвірилася Василиха. — Слухай ти їх, всесвітніх баламутів, — вони набалакають — півтора людського!.. Зараз мені йди додому, поки не надавала стусанів!..

Павло, може, вперше в житті гнівно зиркнув на неньку, сердито стенив дужими плечима, повернувся мовчки й, ні на кого не дивлячись, похнюпно почвалав додому.

— Бачили? Бачили? — репетувала Василиха. — Бачили, що ви з дитини слухняної зробили?.. А щоб вам світа-сонця не бачити! Щоб на вас пропасниця та пристріт, зайдиголови чортові!.. Постривай же матір, лобуряко!..

І Василиха підбігцем подалася за сином.

Сутеніло.

Люди, жваво розмовляючи, поволеньки розходилися з майдану. Лейстровики поралися біля вкопаного назад стовпа, вбиваючи чобітьми землю круг нього. Запорожці коло коней, попихуючи люлечками, кпили з них, що не подужали молодого міщуха.

Старий запорозький полковник довго ще дивився вслід Павлові, посміхаючись у довгого вуса, нарешті повернувся до старшого, що розмовляв з писарем, і промовив:

— А молодець утече від старої на Січ — нехай мені дідько начхає в самісіньку пику, коли брешу!..

II

Орися була в заміжньої сестри, що жила недалеко від козачого уряду. Вона все бачила, але так, що Павло не закріпив її. Тепер верталася додому, на передмістя, вражена, задумана...

Різнорідні почування боролися в ній і сповняли душу якоюсь незрозумілою тривогою.

«Що таке? — думала собі, доглушуючись до причини свого химерного настрою. — Сват він мені чи брат, що й з думки не йде?»

Пробувала думати про щось інше, але велетенська постать парубкова живою стояла в неї перед очима з його безхитрою дитячою усмішкою та великими, добрими карими очима. Згадавши, як покотилися на всі боки від

його дужого руху лейстровики, посміхнулася, а впіймавши себе на цьому, розсердилася сама на себе:

— Ото чи не лицар!.. Ведмідь, вайло... Он ті... січовики... Зовсім щось інше...

В Орисиній уяві раптом виріс бравий, як намальований, січовий лицар у дорогому червоному жупані з вильотами: червоний же таки шовковий пояс обхоплював тісно могутній, але гнучкий, пружний стан; чорні, як воронове крило, кучері накривала зсунута набакир шапка, облямована дорогим хутром, з перехрещенням срібним пасаманом денцем; жовті... ні, краще теж червоні сап'янці з срібними підківками; при боці — коштовна шабля, цяцькована, аж сяє, самоцвітами. А сидить лицар на баскому румакові вороному в золотій збруї, ноги в стремена срібні, одною рукою поводдя держить, другою в бік узявся — сидить, пишний, величний, дивиться ласкаво на неї, а під чорним молодим усом променем грає... добра, дитяча усмішка... вже чомусь знайома Орисі...

«Пху, мара! — трохи не скрикує дівчина. — Та це ж Павло... Чи не лицар!..»

Вона призро надимає губенята й прискорює ходу. Як вона забарилася через того ведмедя, а спитати — чого стояла? Не бачила дива... Вже смеркло зовсім. Досі ненька тривожиться та виглядає.

На заході краєчок неба ще жеврів вузьенькою смужечкою, але на темному склепінні вже закомашилися зірки, все ясніші на схід. Владкиня ніч повільною ходою насувалася на землю.

В хатах подекуди світилося. Часом сям-там гавкне знічев'я пес; у сусідньому дворі здивовано обізветься до нього другий, гейби питає через паркан або пліт — чого тобі? — і знову вулиця тиха в своїх зелених садках, тільки здалеку, з міста, долітав ледве чутний бренькіт струн та глухе гупання бубна... Десь запорожці ще не вморилися гуляти.

Чудні вони, ці січовики. Нема-нема, а то раптом де й візьмуться — і загуде місто козацьким п'яним гомоном, піснями та музикою, застугонить земля від танців, річками полетяться оковита, меди, пиво, зарядять головні вулиці червоними кармазинами, срібною та золотою зброєю, затрясється пархата жидова і з ляку, і з неситої хтивости, а надто коли якийсь отакий бравий козарлюга та в запалі від буйного хмелю розстігне свого червоного чи синього жупана, розперіже шкуратяного череса з червінцями, підніме й потрясе ним у юди над пейсатою головою: аж ярмулка йому, жидюзі, на

потилицю зсунеться, й очі засвітяться, як у kota, й губи затремтять, як у пропасниці, а серце мало не вискочить від захватної побожності перед повним ще чересом: скаже козак — упади навколішки й цілуй кудись там, дам червінця! — і падає юда, й цілує, аби того золотого та й переманити з козацького череса в засмальцьовану, смердячу жидівську бездонну кишеню. А січовик гуляє далі, поки в чересі бряжчить. Міщани тільки посміхаються та головами похитують, парубки від заздрості чухають чуби та літають мріями за січовиками, а жінки, молодичі та дівчата ходять самі не свої.

«І що воно за люди, — думає Оряся, — ніби ж теж козаки, та не ті... Лейстровик наш немовби зв'язаний, все робить на наказ і гуляє, мабуть, з дозволу. А січовик — орел, вітер степовий: літає, де схоче, гуляє, коли схоче, а віється, куди схоче. Ні впину йому, ні заборони. От, кажуть, лише до жінок та до дівчат йому зась... А чого б, сказати? Зарік дають, чи що?..»

Замріялась Оряся й не чула позад себе бистрої козацької ходи. Та й те, що козак пильнував ступати безшумно й шаблю придержував рукою, щоб не бряжчала.

— Добровечір, білявко! — промовив стиха, наздоганяючи.

Здригнулася від несподіванки й стала — ні жива ні мертва. Озирнулася з острахом. Побачивши січовика, хотіла бігти, але ноги як не свої.

— Оце добре, що не тікаєш, — підступивши ближче, правив козак. — Не люблю вганяти пішака, а коня в заїзді лишив. І добре зробив, а то тупотняву на всю вулицю зчинив би, а це не до шмиги. Всіх псів побудив би...

Поки він отак балакав, Оряся потроху отямилася, хоч і злегка ще тремтіла, як спіймана пташка.

— А чого... чого тобі, козаче, від мене треба? — насмілилася нарешті. — Чи ж пристало гордому лицареві серед ночі за бідною дівчиною вганяти, немов якомусь ледацюзі з наших міщухів? Чи на славному Запорожжі у вас цього звичай велить?..

Козак засміявся, блиснувши в темряві білими, як гуся, зубами. Цей сміх ніби осяяв його твар, і Оряся заглядела й його пишного русявого вуса, й великі ясні очі, й гарного, як виточеного, прямого носа під густими бровами.

— Без ножа зарізала, — озвався жартівливо, — без кулі поцілила в самісіньке сумління! І не знаю, що мені тепереньки робити: і мати Січ дорога, і ти, моя горличко...

— Ого! Вже й горличко...

— ...дорожча мені за все на світі... Як побачив тебе, коли ти гордою павою проходила повз Лейбину корчму, то відтоді й світ мені милий став без тебе: прослідив тебе аж до якогось двору на майдані, крадькома любував на тебе, коли ти з якоюсь молодницею дивилася на тее видовище біля козацького уряду, почекав, поки звечоріло зовсім і ти верталася додому, та й не зміг себе, щоб не піти за тобою. Отже, хоч за мою терпеливість не проганяй мене, дівчино люба... Скажи, як звать тебе?

— Знаєш що, великотерпеливий козаче, — зовсім уже сміливо й навіть впадаючи йому в мову відповіла Оріся, — труди твої справді заслуговують на нагороду, і я певна, що ти її таки дістанеш, вернувшись на Січ, коло стовпа з киями. А тепер прощай, вертайся краще до товариства...

Вона легкою сарною стрибнула через перелаз у двір. Із хати рипнули двері.

— Добраніч, козаче! Чого ж стоїш?..

— То ти, Оришко? — почулося від хати. — З ким ти там — з Павлом?

— Та тут мені пеня, ненечко, — не знаю, що й діяти...

— Ой, лишечко! Яка пеня?..

З темряви вийшла постать пристарої жінки й підійшла ближче.

— Запізналася я трохи в Катрі, незчулася, як і смеркло... Біжу чимдуж додому, та й не туди-то, що за мною в темряві... хто б же ви думали?..

Мати підійшла до плоту ближче й намагалася розпізнати темну постать козакову коло перелазу.

— Чабан, чи що, в сіряку?

— Де пак чабан, мамо! — реготала Оріся. — Запорожець.

— Січовик?! — ужахнулася стара. — Свят, свят, — перехрестилася вона. — Чого йому?

— А отже, спитайте! Ув'язався, та й уже... Я йому — відчепись, козаче! А він мені — і сяка, і така, й горличко, й люба... Та щастя моє, що забалакав аж коло нашого двору...

— І не сором тобі, козаче, — звернулася мати до січовика, — чіплятися до бідного, безборонного дівчати?.. А ще зап...

— Та хоч ви, паніматко, не сповідайте, — озвався козак, — висповідала добре й без вас ваша недотика...

— І добре зробила!..

— Краще покладіть таку милість і дозвольте завтра прийти до вас по-доброму в гості та...

— Що?!.. В гості?!.. — аж скрикнула мати. — Та ти що собі, степовий вепрю, гадаєш — що в мене не чесна господа, а жидівська корчма з дівчатами?! А бодай ти не діждав! Ходи в хату, дочко! Наслухаєшся тут...

Стара вхопила доньку за руку й потягла до хати.

— Та почекайте ж, паніматко, — дайте слово сказати! Я ж...

— Не хочу чекати, не хочу слухати! — чулося від хати. — Йди геть під три вітри, звідки прийшов!..

Заскрипіли й грюкнули двері. Козак постояв, почухав потилицю, витяг із кишені кисета з тютюном і почав набивати люльку, лагідно й роздумливо посміхаючись собі в уси.

«Гарне дівча, не взяв би його кат, — думав козак, не рухаючись з місця, — далєбі, гарне... І те гарно навіть, що сміливо одшила мене та ще й висповідала. Ех, за таку не сором і коня, й шаблю, й навіть січову волю проміняти, пошившись ізнов у посполиті. Хм... Коси золоті, як достигла пшениця, а брови темні та дугасті... А очі великі-великі, сині, як небо... Гнучка, як тополя, хоч і повна, як рожанка... Бррр... аж мороз поза шкурою!.. Стривай-но... стара якогось Павла згадала... Хм... то в неї єсть Павло... Це гірше... А проте — мабуть, міщух якийсь дзюндзюристий: на один ніготь поклав, другим розчавив... Такі не страшні...»

Було тихо-тихо та гарно. Погасли останні де-не-де позасвічувані світла по хатах. Гавкне десь на кутку пізній собака та й змовкне відразу, нізвідкіля не чуючи підмоги. Поблизу, в білих від цвіту вишнях, тьохнув несміливо соловейко. В сусіднім садку до нього обізався другий, ще далі — третій, четвертий, п'ятий, і за якусь хвилю козацькі думки розплилися в морі соловейкових пісень.

Січовик як ніс люльку до губи, то так і застиг, мов зачарований, наслухаючи, а мужне, тверде, як камінь, серце тануло від раювання, як віск від сонця. Хотілося й собі зітхнути на всі могутні груди й у голосній пісні виляти те без краю чудове, що сповнювало їх по береги. Чомусь защеміло в носі й непрохані сльози набігли на очі.

«Пху! Бий тебе сила Божа! — отямився врешті запорожець і поквалливо всунув чубука в зуби, а сам почав мацати руками по кишнях за кременем та кресалом. — Лепський козак, нема що казати... Розкис, як сухар ув окропі... Ще заплачу, гляди... Причарувала, вража дівка... Оце дак так!..

Навіть на співи підіймає... Мав би добрий голос, то так, здається, й розлився б на всі садки, як оці соловейки... Ач, якої затинають!..»

Зненацька, немовби у відповідь на його думку, десь поблизу покотився вулицею й долинув до нього гарний, чистий, як срібний дзвінок, парубоцький голос, повний нестримного поривання до ясного весняного щастя.

*Гей, гей по каміннях
бистра хвиля рине,
а козацькеє серденько
до дівчини лине...*

«Маєш, — зупинився січовик із кресанням, — ніби підслухав або підглядів, вражий син, що в мене всередині коїться... Сміха!..»

*Гей, спіши, козаче,
та не забарися, —
вийде мила, вийде люба,
кохана Ория...*

— Еге, то й цей сюди, бачу, — буркнув січовик, розпалюючи люльку. — Ориясею ж, либонь, назвала стара дівчину... А це чи не Павло, що про нього вона згадала, коли нас почула, вийшовши з хати...

«Гей, гей...» — почав був, наближаючись, парубок ізнов, але раптом урвав, помітивши в темряві огню цяточку.

Підійшов ближче й звиклими до п'їтьми очима розпізнав під плотом ще темнішу за ніч постать.

— Хто тут? — гукнув сміливо.

— А що хіба?.. Здоров, Павле! — обізвався січовик.

Павло наблизився упритул, зазирнув мовчки під шапку й оглянув незнайомого з голови до ніг.

— Запорожець?.. Чи мені ввижається? — мовив спокійно, але підозро.

— А хоч би й запорожець? — так само відповів січовик і аж тричі пихнув люльку.

Вогник блиснув ясніш, і Павло встиг запримітити й довгого вуса, й витрішкуваті глузливі очі. Те, що в очах тих грала ніби поглумка, почало дратувати Павла. Став до козака боком:

— А чого тобі тут треба й звідки тобі відомо, що я Павло?

— Е, пане-брате, — засміявся січовик, — я характерник. Знаю не тільки те, що ти Павло, а й те, що ти сподівався, йдучи сюди, поженитися з білявою, синьоокою Орисею, та не пощастить тобі цим разом, бо дівчина до тебе не вийде. Чув?

Павло спалахнув.

— А чого б їй і не вийти? Тебе мусить спитати, чи як?

В цю мить стукнуло віконце й почувся голос, що відразу прогнав Павлові й досаду, й гнів, лишивши саму радість:

— То ти, Павле?

— Я, Орисю, — затремтів від захвату парубок.

— З ким ти?

— А хто його зна... Запорожець якийсь!

— Як?! То він досі стовбичить тут?.. Пеня, та й годі... Отже, забирай його з собою та йди звідсіля, бо я все одно не вийду.

Павлові й серце впало.

— Орисю! — вихопилося в нього з докором.

— Йди, йди собі! — суворо говорила дівчина. — Нічого там — «Орисю».

А далі ласкавіше додала:

— Завтра приходи, коли маєш що сказати. Добраніч!..

Віконечко стукнуло знов, і все затихло, лишилися самі соловейки з піснями та їх двоє: один із глузливою усмішкою під важким вусом, а другий — із понівеченою радістю в серці.

Павло помовчав хвильку, не відриваючи очей від чарівного віконечка, далі круто повернувся до січовика:

— Це все через тебе, дідьку непроханий!.. Де ти взявся тут, заволоко, і чого шукаєш глупої ночі там, де не загубив?..

Січовик мовчав, і Павло виразно відчував, що він у душі кепкує з нього.

— Не хочеться тільки гвалту здіймати, щоб не зганьбити дівчини, — бурчав він, збираючись відходити, — а то я тобі відбив би охоту чіплятись до неї... Де чорт не візьметься, та...

— Ну, буде, буде, — раптом обізвався запорожець. — Ти звідси куди — додому?..

Павло отетерів спочатку від несподіванки, далі спалахнув:

— А тобі що до того?

— Рано ще. Ходімо лише до Лейби: там наші до ранку гулятимуть, то й ми поможемо. Я пізнав урешті тебе: ти той парубійко, що жбурляв оце нещодавно лейстровиками, як грушами. Хочу почастувати тебе й погуляти з тобою. А за дівчину не турбуйся: не хотів і не хочу її кривдити, а до того — звідки міг я знати, що вона твоя дівчина?.. Отже, ходімо помиримось, не сварившись.

Павло відразу завагався, але можливість потрапи в таке товариство була занадто принадна. Махнув рукою й згодився.

III

Велика Лейбина корчма гула всередині й зокола. Надворі в мальовничому безладді розставлено було кілька довгих столів із скамницями та дзигликами до них, а за тими столами, заставленими дзбанам, поставцями, кухлями, кубками, сиділи, хто як уподобав, січовики — пристарі, молодші, зовсім молоді; сиві оселедці за вухо та сиві вуса аж на груди мішалися з добре підголеними аж по маківку чорними, руськими, білявими чупринами й пишними молодецькими вусами, зачепленими часом аж за вуха, щоб не заважали пити меди. Біля кожного столу, на зумисне вкопаних для ночі стовпах, червоно палав смолоскип, курячи їдким чорним димом іноді просто на гуляк, на що ніхто з них не звертав найменшої уваги.

Поміж столами увихалися зі спритністю, що їй позаздрив би й найсторожкіший вуж, часом сам Лейба, а то здебільша рудий зять, Хаїм, та молодий іще, але вельми рахубний, як і батько, чорнявий син. Незважаючи на незвичайну велелюдність та на примхливу витребенькуватість низових гостей, Лейба, Хаїм та юний Нухим усюди поспівали, на всіх потрапляли й догоджали без нарікання, без сварки та лайки: вони добре тямили, що запорожець заплатить, скільки заправиш, але слова накриво не стерпить — стане на цабе, тоді вже й накланяєшся, й напросишся, а то й по потилиці дістанеш. Коли якийсь — все одно, старий чи молодий, — чуприндар, відпивши з кубка чи поставця, вилається, що мед чи горілка не міцні, то не супереч йому, а краще сам про людське око пригуб, скривись і нагукай на того, хто приніс: «Нухуме там чи Хаїм, кому ти подаєш? Звідкіля ти вточив — з того барила, що про посполитих? Зараз мені вилий це та вточи для пана сотника чи там полковника з того — панського!» Нухим чи Хаїм хапає дзбана, летить стрімголов, аж пейси та цицел йому розвіваються, до льоху, забариться там хвильку й вихором мчиться із тим самим назад; а щоб показати, що він напій перемінив, витирає дзбана полою лапсердака. Підпилий низовець задоволений, що не дався одурити, а парх, уклонившись йому низенько, біжить до інших. Спосіб задовольняти п'яних, що його вживали й уживають всі шинкарі всіх часів і народів.

— Ходімо краще досередини, — звернувся наш січовик до Павла, коли вони ввійшли у двір. — Тут хоч би й хотів, то нема де примоститись... А до того — маю тобі дещо сказати... порадитися в чотири очі...

Павло скинув на нього здивований погляд і стелав плечима: мені все одно, мовляв.

Ніхто на них не звернув жодної уваги, й вони переступили поріг корчми. Тут коїлося те саме, що й надворі, тільки замість смолоскипів посеред кожного столу блимав тьмяним світлом великий каганець. Хоч обидва вікна були відчинені, як двері, але повітря було аж густе від кептяги, курива та хмелю, й свіжа знадвору людина відразу почувала, що чуманіє. Химерні, фантастичні тіні коливалися по стінах, а п'яний гомін до того густо сповняв кімнату, що Павлові здалося, ніби він пірнув у нього, як у багнисту, теплу воду.

Як із землі перед ним виролла зігнута постать Лейбина.

— Чого пани хотіли б собі?.. Маю чудесну оковиту... Пан сотник уже пили — знають... Маю вишнівку, слив'янку, тернівку, запіканку... А мед! Уй, який мед! Сам староста ясновельможний, нехай живе здоров, тільки в мене й бере... Може, вечеряти чого забажаєте — і вечеря всяка буде: і печеня, і...

— Та постривай, жиде! — переняв йому мову січовик, оглядаючи корчму з гостями. — Даси й оковитої, й меду, та й на зуби щось, але... може, в тебе є десь такий хоч невеличкий закапелок, щоб нам удвох ось із цим парубком побалакати...

— Чому нема? Є, далібуг, — засипав знову жидисько. — Ласкаво прошу сюди, до валькиру... Всі наші за роботою, то він порожній... Щось там пан сотник подарує бідному жидові за це — і вже. Прошу панів...

Він повів гостей попід стіною до валькирових дверей, відчинив їх і, вклонившись, пропустив козака й парубка досередини, потім увійшов сам і щільно зачинив за собою двері. Густий, затхлий, своєрідний пах ніколи не провітрюваної жидівської спочивальні прикро вдаряв їм у ніс.

— Тут маєте, — метушився жид, — змітаючи полою порох зо столу. — Там справді й гамір великий, і душно, й повітря важке, а тут... — Він заплющив очі й потяг до себе носом повітря: — Ах, як у квітнику. Прошу сідати, — додав, підставляючи стільці. — Чого пани хотіли б випити чи з'їсти?..

— Дай поки що оковитої й чогось попоїсти, а там побачимо...

Жид метнувся з покою другими дверима.

— Сідай, пане-брате, — кивнув січовик Павлові на стільця, сам скинув шапку й кинув на ліжку. Скинув і кирею.

Павло побачив перед собою високу, огрядну постать степовика з гарним мужнім обличчям і темними хитрими очима. Пригладивши обома долонями підголену старанно чуприну, запорожець і сам важко опустився на скрипучого стільця і втопив у парубка свій пильний погляд.

— Дак от який ти, козаче, — мовив по хвильці. — Юнак, нестеменний юнак, хоч і вус чорний уже під носом закрутився. Хоч два понад два десятки маєш?

— Три, — засміявся Павло й чомусь зніяковів.

— Дитина, далєбі, дитина, й аж дивно, як ти сьогодні з отими лейстровиками впорався сам, без чужої потуги. Хм... добру силу маєш. Чом же тут її марнуєш?

— А де ж маю з нею подітись? — знов засміявся парубок.

— Де?.. Ото спитав!.. Там, де й усі, що не хочуть до смерті на печі ханьки мняти та волам хвосту крутити, а воліють помірятися силою молодецькою своєю з потугою ворожою, з татариним лихим у чистім полі чи з турчином бундючним на буйних хвилях морських. Он де молодцеві місце!.. Чи волієш і сконати ледачим міщухом у запічку, як старий облізлий кіт?..

— Міщухом? — образився Павло. — Таж батько в мене січовиком був.

— Справді? — здивувався низовець.

— Щоб ти знав...

— А де ж він?..

— Або я знаю?..

— От тобі й маєш! А як же?..

— Мати казали, що, як я ще малим був, кинулися батько разом з нашими канівчанами наздогнати ногайців, що пожакували околишні села й хутори, та так і слід по них загув. Далі чули стороною, що подались аж на Запорожжя, а це сьогодні ваш старий полковник казав, що батько в Синопі в турецькій неволі, якщо живі ще...

— Як звали?

— Похил Василь.

Січовик на хвилину замислився, щось ніби пригадуючи.

— Ні, не чув... — мовив урешті. — Не знаю... Та й не дивина: сам я всього шість років як на Січі, а це ж було, сам кажеш, як це ти був малий...

Двері наче вітром розчинилися, й у покій влетів Нухим, несучи перед себе печеню, хліб, солоні огірки, а за ним сам Лейба з горілкою, з поставцями, кубками й величезним дзбаном меду. Жидок примостив усе на столі, низенько вклонився січовикові й нечутно вислизнув геть.

— Вже! — промовив Лейба, розставивши посуд. — Доброго здоров'я, ївши й пивши!.. Якщо матимете ще в чомусь потребу, прошу гукнути в ці двері

За цими словами зник.

Запорожець наляв поставці оковитою, взяв свого, цокнувся з Павлом і мовив:

— Випиймо!

Пили й їли спочатку мовчки.

— То ти Похиленко, — врешті, сповняючи знову поставці, почав січовик, — Павло Похиленко... Ну, а мене дражнять Денисом Кригою... Кажуть, що занадто я холодний та розважний, тому, мовляв, дражнитимемо тебе Кригою. Крига, то й Крига, хіба мені що!.. На Січі всякого новака мусять перехрестити, хоч і не хоче... щоб потім ніхто вже не пізнав поза Січчю, про кого мова. Отже, й мене, Дениса Будяченка, зробили Кригою... Тож, мабуть, і твого батька з Похила зробили кимось іншим, тому й не дивина, що ні ти, ні навіть ненька твоя й усі, хто знав його, нічого про нього не чули... А що він у неволі, то це світова річ у козацтві: сьогодні всяк із нас вільним вітром у полі гуляє, турка, татарина й усякого бусурмена коле-рубав за віру православну християнську та за рідний край Україну, а завтра, дивись, — чужим-чуженицею в неволі бусурменській пропадає, визволителів із рідної землі виглядає, та, не дочекавшись, часто там і помирає...

— То буває, що й визволяють невольників? — раптом перебив Павло, затаївши духа.

Крига на якусь мить зупинив на нім свій пильний погляд і посміхнувся, ніби відповідаючи тим таємній думці своїй.

— Визволяють... чом не визволяють... Але не ті, що вдома по неньчиних запічках сили свої молодецькі марнують, а тільки ті, що в полі чи на морі з бурями б'ються.

— Це ти мені навздогад буряків? — насупився Павло, налив повного кубка медом і вихилив одним духом.

— Може, й тобі, пане-брате, — відповів січовик, а може, й сам собі. Скажу тобі лише одно, що коли б мій отець гинув десь у неволі, а я мав би турову силу, як оце ти, то наплював би сам собі межі очі, якби хоч зайвий день один висидів під материною стріхою!..

Парубок мовчав, але став ще хмурніший.

— Чи не до мислі тобі наше лицарське життя?.. Знаю ж і бачу, що тут до мислі, але не знаю й не бачу, що тебе вдержує тут?.. Скажи мені, мій приятелю, щиро, одверто: чого ти сидиш у Каневі, коли душею й серцем з нами?..

Павло — немовби не до нього річ — тільки важко дихав, наче тамував гнів на когось.

— Чом же ти мовчиш? Чи не маєш чого сказати? — правив своє Крига.

— А що я тобі скажу?.. — з серцем відказав Павло.

— Та ти чув, про що питаю?

— Ну то що, що чув!.. Скажу одно: рада б душа в рай, та гріхи не пускають.

Він знов налив кубка й випив.

Крига не спускав з нього важкого погляду й чекав, що він далі казатиме, але молодик сидів і мовчав, дивлячись кудись убік.

Гомін в корчмі не вщухав, навпаки — до всього почувся бренькіт струн, а далі й тупіт козацького танцю та вигуки. Задрижали стіни, задзвеніли кубки на столі. Січовик скривився з досадою.

— Розгойдалася січова воля... — муркнув він набік. — Тепер уже ніхто й нічим не спинить, хіба хміль або сон зможе.

— У вас на Січі все так? — спитав Павло.

— Не все, а буває... Як щасливо з якогось походу вернуться та понавозять усякого добра.

— Хіба й там шинки є?

— В самій Січі ні, а поза валом січовим — аби гроші: всього знайдеться, як і у вас у Каневі. Ну, та сам побачиш, бо я певен, що тут ти не всидиш довго... Не таку вдачу маєш, та й силу твою тут нема де подіти...

— Може, й так.

— Не «може», а напевне так. Одного не розумію, які гріхи тебе не пускають.

Павло сердито зиркнув на Кригу:

— Чого лукавиш? Адже сам добре знаєш.

— Мати?

— Та й мати.

— А хто ж іще?.. Дівчина?

— Та й дівчина.

— А хто ж чи що ж іще?

Парубок спалахнув.

— Як то що?! — дратувався Павло. — А з чим, у чім і на чім дістануся на те дідче Запорожжя?.. На кожного з вас глянеш — лицар, вельможний пан — і не підступайся. За все життя не спроможешся вбратися так... Де вже нам!.. Шкода говорити!..

Павло махнув рукою й схилив голову на долоні. Голова йому з хмелю йшла обертом, і звичайна в тверезого рівновага кидала його.

— Кажі краще, про що хотів побалакати зо мною! — промовив він, повертаючись до низовця боком і підперши голову рукою.

Крига й сам бачив, що давно вже час було сказати головне, за чим привів парубка сюди, — власне, весь час він до цього й справляв розмову, — але все ще вагався розкрити карти зовсім, не знаючи, як сприйме це Павло, а вразити юнака було шкода, та й небезпечно. Але ж і до ранку не сидіти з цим...

— Та про що ж балакати? — розважно почав він. — Коли казати правду, то ми вже давно балакаємо про те, що треба... Ти хочеш зробитися січовиком, а я... хочу кинути січове товариство й записатися тут, у Каневі, в лейстровики...

Павло підвів голову і втопив у бесідника свій затуманений хмелем зір, що в ньому виразно заіскрилося вже неховане підозріння.

— Запорожжя, голубе, річ не проста, — казав далі низовець. — Для запорожця не може бути ні матері, ні дівчини; одна в нього родина — січове товариство, одна справа — козацький промисел, війна з бусурменом... Тож не думай собі, що зміг би двох зайців разом піймати: або ти січовик — і забудь про те, що тебе в'яже в Каневі, або лишайся при цьому, але викинь із голови й думку про неньку Січ, і панотець у церкві читає часом нам слово Боже: не можна двом панам служити, бо врешті якогось із них утратиш, коли й не обох разом.

Павло уважно слухав, дивлячись січовикові просто в вічі, а неспокійні думки, попереджаючи одна одну, вихором крутилися в голові.

— По мені бачиш, пане-брате... Ще шість літ тому я собі був простий посполитий у панів. Знадила запорозька воля; шість літ був у Січі — й не кепським братчиком, — про це спитай кого хочеш, — не раз бився завзято й у степах з невірними, й на морі...

Він налив кубка, взяв люльку з губи й одним духом спорожнив його. Помовчав хвилину, немовби прислухаючись до гамору й пісень, що доносилися з корчми. Скривився, як від прикрого вчуття.

— Так, — озвався нарешті, — ніхто не скаже, що був я поганий товариш, поганий вояка... так, ніхто, крім мене самого, але... там тільки побачив я, що помилився... Наоприкріло скоро все те... Я невдовзі побачив, хоч нікому не казав, що не про мене неспокійне те життя січове... Вневдовзі шашелем у серці почала точити мене туга за селом, за рідною стріхою, за землею, за всім тим, на що я, як лицар запорозький, мусів дивитися з погордою. Дивуєшся?.. Не дивуйся: я пересвідчився, що не самого мене їсть ота туга, лише не всякий навіть собі самому признається в тім. У боях та в гульбищах, у горілці топили тугу тую аж до старості, коли кого Бог карав і він не поляг у бої, або до каліцтва: коли тоді треба було виходити з товариства, то ніби аж радів старий чи каліка, вибирав собі на землях запорозьких захисний куточок і осідав там зимовником коло вимріяної в боях кривавих любії, спокійної селянської праці. Хто міг, женився навіть... їхатимеш на Січ, то сам побачиш ці зимовники по дорозі. А я... я не хочу чекати аж до старості або каліцтва, бо вже тепер не в силі побороти в собі тую тугу... Та з якої речі!.. Хочу зараз — і вийду з товариства зараз, тим паче, що як вільно в нього входити кожному християнинові, так вільно й виходити... Вийду й, поки гарненько розглянуся, послужу в лейстровиках, а потім незабаром — на той бік Дніпра, на вільне, не панське господарство...

Тільки тепер почав Павло потроху розгадувати, куди гне низовець. Кинувши низове товариство, догадувався парубок, запорожець захоче одружитися з якоюсь дівчиною, бо яке ж господарство без вірної дружини! А на таку дружину він наглядів собі Орісю — це не інакше... Ба, витрішкуватий дідько, — не в тім'я битий!.. На якусь каліку кривобоку, рябу чи підсліпувату не натрапив...

— Казав би коротше, — перебив Павло, посміхнувшись, радий, що сам відгадав козацький замір, — що задумав оженитися, а за жінку взяти

Орисю, а то бач, як здалеку заїжджаєш. Треба, мовляв, дурного міщуха обчеркнути курячим зубом. Теж митець!..

Січовик засміявся.

— Та, правду кажучи, — промовив він, наливаючи обидва кубки й торкаючи своїм Павлів, — я якраз до цього підійшов, та ти, бач, перебіг мені дорогу. Пий!..

Випили.

— Ну, ну, кажи, до чого ти йшов, — парубок йому.

— Річ, бач, ось у чім... Ти хочеш на Січ, а я — тут зостатися. Тобі потрібна козацька одежа, зброя, а головне — добрий кінь, а мені — гарна дівка, щоб оженилися з нею. Отже, й одежу, й зброю, й коня з сідлом я тобі дам, а за це ти — відкинись від своєї дівчини.

— Та ти що, — скипів Павло, — глузуєш, що міняєшся за людину, як циган за кобилу?..

— Стривай, козаче, не кипи! — спокійно зупинив його Крига. — Сам же хотів коротше — ну, а коротше як же сказати?.. Та й кінь ти забобони всякі, а кажи просто — згоден чи ні? Коли моє не в лад, я із своїм назад, а дівчина нехай сама вибере.

— Нічого їй вибирати — вона й так моя.

— Та ви що — заручені з нею?

— Не заручені, та будемо заручені, а тобі зась.

— А Запорожжя як же? Чи й жінку туди візьмеш?

— То не твоя журба, — буркнув похмуро Павло й відвернувся.

— Іносе, — промовив Крига якось убік і ніби потемнів на тварі. — Що правда, те не гріх... Ну, що ж — ще питимемо чи кликати жида?..

— Як хочеш, а я вже йтиму.

Павло підвівся й узявся за бриля. Запорожець і собі, муркнувши:

— Ні вже: разом увійшли, разом і вийдемо.

Він гукнув Лейбу й розплатився з ним. Жид, видимо, був розчарований.

— Чого так швидко?.. Я думав... такі молоді, такі лепські козаки... Може, дівчат покликати... Уй, які слічні дівчата!.. Правдиві паненки з...

— Пропади ти пропадом із своїми дівчатами! — визвірився на жида Крига, знайшовши нарешті, на кому зірвати невдоволення, що гризло його по нещасливій розмові. — Виведи нас краще цими дверима надвір, а то через корчму тепер і не протиснешся: ач, закурили як, і аж земля стогне!..

— Що пан хоче — козацька вдача, — відповів Лейба й через жидівську світлицю вивів їх у сіни.

Крига й Павло, обережно пробираючись поміж п'яними, вийшли на вулицю.

— Тобі сюдою, либонь, — махнув управо рукою низовець, — а мені в цей бік. Добраніч! Може, надумаєшся все ж таки, то знайдеш мене тут, між братчиками. Вони вертаються на Січ позавтрьому вдосвіта. Бувай здоров!..

— Добраніч! — відповів Павло.

Вони розійшлися і за хвилику злилися з темрявою.

А в корчмі гуляли далі.

IV

Запорожці не вирушили з Канева так скоро, як заповів, розлучаючися з Павлом, Крига.

Старший козацький дістав повідомлення, що за кілька день до міста прибуде сам польний гетьман, і якраз для того, щоб зустрітися з січовим полковником у дуже важливій і нагальній справі.

Відвідини такого високого й виняткового гостя, природно, викликали велику силу всяких здогадів про ціль приїзду й безліч найрізноманітніших чуток; але що й як — до пуття ніхто, oprіч старшого хіба та ще січового полковника, нічого не міг сказати. Навіть братчики не могли як слід догупатись, у чім річ, і, сидячи в Лейбиній корчмі за кухлем пива, глухо ремствували на свого полковника й писаря. Про одно вони тільки з певністю догадувались, а саме — що січове товариство раптом стало для чогось потрібне панам, хоч вони на Січ завжди чортом дихали; а це — сам бундючний польний їде з ними на побачення. Лейба, дослухаючись до їхніх розмов, тільки в бороду посміхався, бо коли хто й знав усе докладно, то це лише він, а якими шляхами — хіба жид скаже?..

Коли кому до цього всього було байдужісінько, то це хіба тільки Павлові.

Другого по зустрічі з Кригою дня він і з дому не виходив, ходив як неприкаяний та все про щось думав.

Стара Василиха ще зранку, виходячи з дому на ринок зі свіжими пиріжками та печеною рибою, помітила, що з сином щось коїться непевне. Аякже: то було спить удосвіта, як мертвий, і не добудишся парубка, а